

ΕΝΔΥΝΑΜΩΣΗ: ΜΙΑ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μαρία Δούκα*

Περίληψη

Η «ενδυνάμωση» είναι μία διαδικασία μέσω της οποίας οι επαγγελματίες μοιράζονται την εξουσία που τους δίνει ο ρόλος τους με τους χρήστες των υπηρεσιών τους. Η θετική πλευρά της διαδικασίας αφορά τη σταδιακή απόκτηση της ικανότητας να αλλάξει ο εξυπηρετούμενος τη ζωή του και να εκφράσει αυτό που θεωρεί απαραίτητο για τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής του. Επίσης την ικανότητά του να εργαστεί με τους άλλους για να ελέγξει πλευρές της κοινωνικής ζωής που τον αποκλείουν από τη συμμετοχή και την πρόσβαση στους μηχανισμούς που λαμβάνουν αποφάσεις. Οι κοινωνικοί λειτουργοί μέσω της ενδυνάμωσης παρέχουν βοήθεια προς τους εξυπηρετούμενους ώστε να αλλάξουν τις συνθήκες που τους έχουν οδηγήσει σε αδυναμία και γίνονται συμμετέχοντες στην προσπάθεια των δικαιωμάτων τους.

Εισαγωγή

Η «ενδυνάμωση» είναι ένας όρος που απασχολεί την Κοινωνική Εργασία από τις αρχές της δεκαετίας του '90. Αποτελεί μία έννοια αμφιλεγόμενη και μία έννοια που υπόκειται σε συνεχή κριτική. Ως θεωρία άρχισε να αναπτύσσεται μέσα από την αναζήτηση νέων τεχνικών προσέγγισης των εξυπηρετούμενων. Δημιουργήθηκε από την ανάγκη της Κοινωνικής Εργασίας να ενσωματώσει νέες θεωρίες και πρακτικές έτσι ώστε να ανταποκριθεί στις προσδοκίες που είχαν οι εξυπηρετούμενοι απ' αυτήν.

Στο άρθρο αυτό γίνεται προσπάθεια να οριστεί τι είναι «ενδυνάμωση» με σκοπό να τεθούν κάποιοι βασικοί προβληματισμοί για το πώς η Κοινωνική Εργασία θα μπορούσε να ενσωματώσει τη θεωρία αυτή ως εφαρμοσμένη κοινωνική επιστήμη. Θα αναφερθούν επίσης διάφορα μοντέλα ενδυνάμωσης και η ενδυνάμωση σαν επαγγελματική πρακτική. Επίσης θα αξιολογηθεί αν είναι μία ουτοπιστική πρακτική καθώς η επιτυχία της κρίνεται από το αποτέλεσμα μίας πράξης και όχι από τον σχεδιασμό της ή τη θεωρητική της ανάπτυξη (Morgan, 1993:189).

Η ενδυνάμωση διεθνώς έχει θεωρηθεί σαν «κάτι καλό» (Taylor, 1999), εννοώντας ότι η εφαρμογή της είχε θετικά αποτελέσματα. Σαν έννοια έχει τις ρίζες της στη θεωρία για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα αντιρατσιστικά και γυναικεία κινήματα, τις παραδόσεις αυτοβοήθειας και αλληλοβοήθειας και στη θεωρία του καταναλωτισμού. Επειδή η έννοια της ενδυνάμωσης φαίνεται ότι αναπτύχθηκε μέσα από διαφορετικές προσεγγίσεις των δικαιωμάτων των πολιτών, γι' αυτό και κατά καιρούς έχει λάβει διαφορετικούς ορισμούς (Barnes and Bowl, 2001, Pease 2002).

Η ενδυνάμωση είναι κεντρικός στόχος και συγχρόνως διαδικασία στην πρακτική της Κοινωνικής Εργασίας και είναι επίσης άμεσα συνδεδεμένη με τις αξίες της και άρα με την κοινωνική δι-

καιοσύνη. Απαιτεί, για να βοηθηθούν οι εξυπηρετούμενοι, να προσδιορίσουν τις αιτίες που τους κάνουν αδύναμους και να αποφύγουν τη θυματοποίηση, καθώς και να βοηθηθούν να επαναπροσδιορίσουν τον εαυτό τους με πιο θετικό τρόπο, χρησιμοποιώντας τις δυνάμεις τους. Αναπτύσσει ομαδικό πνεύμα ώστε να αντιμετωπιστούν κοινά προβλήματα που απασχολούν άτομα και μέσω της αλληλοβοήθειας να μειωθεί η αρνητική εικόνα του εαυτού τους και να μοιραστούν κοινές προσδοκίες. Αξιολογεί την ιδιαιτερότητα του κάθε εξυπηρετούμενου, καθώς κάθε περίπτωση είναι διαφορετική και του επιτρέπει να εκφράσει την προσωπική του δυσκολία και το πρόβλημά του σε συνδυασμό με τις ανάγκες του. Τέλος, χρησιμοποιείται σε ρόλο συμβουλευτικό, εκπαιδευτικό και παραπεμπτικό αυτού που θα φέρει σε επαφή το άτομο με τις πηγές βοήθειας της κοινότητας.

Το άρθρο αυτό χωρίζεται στις εξής κύριες ενότητες: Πρώτον, γίνεται προσπάθεια να οριστεί η έννοια της «ενδυνάμωσης» και της θεωρητικής προσέγγισης. Δεύτερον, αναφέρονται οι δυσκολίες στην εφαρμογή της στην Κοινωνική Εργασία, καθώς και προτάσεις προαγωγής της και τέλος παρουσιάζονται τα συμπεράσματα.

Ενδυνάμωση: Επιχειρώντας έναν ορισμό

Το ενδιαφέρον για την κοινωνική συμμετοχή αυξάνει στις κοινωνικές επιστήμες την τελευταία δεκαετία. Γι' αυτό και η «ενδυνάμωση» είναι μία έννοια που κερδίζει έδαφος στην προσπάθεια των επαγγελματιών να ενσωματώσουν νέες πρακτικές κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Παρά όμως τις προσπάθειες που έχουν γίνει για ενσωμάτωσή της στην επαγγελματική πρακτική, έχει τύχει αυστηρής κριτικής διότι υπάρχουν δυσκολίες να οριστεί με σαφήνεια. Αυτό συμβαίνει, διότι προκειμένου να αξιολογηθεί, κρίνεται από τα αποτελέσματα που επιφέρει σε μία ομάδα ή μία κοινότητα που πολλές φορές μπορεί να απαιτούν μεγάλο χρονικό διάστημα.

Σαν όρος η «ενδυνάμωση» χρησιμοποιείται για να περιγράψει με μεγαλύτερη σαφήνεια τον αγγλικό όρο «empowerment» ο οποίος πιθανόν να δημιουργεί ασάφειες στην ελληνική γλώσσα, καθώς εμπεριέχει τη λέξη «power» που μεταφράζεται σαν δύναμη ή εξουσία.

Ο Baistow (1994:34), ορίζει την ενδυνάμωση με διπλό τρόπο: ως διαδικασία όπου τα άτομα αποκτούν σταδιακά τη δύναμη να παίρνουν αποφάσεις και να ελέγχουν τον τρόπο που λαμβάνονται αυτές προς όφελός τους, αλλά και ως μέθοδο που χρησιμοποιούν οι επαγγελματίες για να βοηθήσουν τους εξυπηρετούμενους να αναλάβουν πρωτοβουλίες ώστε να πετύχουν τη συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων που τους αφορούν (Thomas and Pierson, 1995). Ο πιο απλός ορισμός αναφέρεται από τον Cox (1991) και αφορά στη διαδικασία να υπερνικηθούν οι ψυχολογικές, κοινωνικές και/ή πολιτικές επιπτώσεις στα άτομα που δεν έχουν τη δυνατότητα να διεκδικήσουν παροχές που δικαιούνται.

Η θεωρητική δομή της ενδυνάμωσης δείχνει ότι διαπραγματεύεται τη μεταφορά εξουσίας από τους πιο δυνατούς σε αυτούς που είναι αποδυναμωμένοι. Είναι «η διαδικασία απόδοσης εξουσίας στους εξυπηρετούμενους σε σχέση με τις πηγές, την εκπαίδευση, την πολιτική και την ατομική επίγνωση των δυνατοτήτων, κλπ.» (Thompson, 1993:32). Επίσης η Gutiérrez, (1990:149) την αναφέρει σαν «μία διαδικασία που αυξάνει τη διαπροσωπική ή την πολιτική εξουσία έτσι ώστε τα άτομα να μπορούν να ενεργούν με σκοπό τη βελτίωση της κατάστασης της ζωής τους». Αναλυτικότερα διευκρινίζει ότι η ενδυνάμωση αναφέρεται «σε μία διαδικασία αύξησης της προσωπικής, διαπροσωπικής ή πολιτικής δύναμης, έτσι ώστε τα άτομα, οι οικογένειες και οι κοινότητες να μπορούν να αναλάβουν στην πράξη να βελτιώσουν τις συνθήκες τους» (Gutierrez, 1992).

Η Solomon (1976) είχε πρώτα εντοπίσει την αδυναμία κάποιων ομάδων, κυρίως των εγχρώμων, να βρουν λύσεις σε προβλήματα που υπήρχαν στις κοινότητες τους (Mamo, 1997). Ο Paulo Freire (1993) όμως, είναι ο θεωρητικός που έθεσε τη βάση για την ιδεολογία της ενδυνάμωσης στο έργο του «*Η Διαπαιδαγώγηση των Καταπιεσμένων*» («*Pedagogy of the Oppressed*») (Freire, 1993). Επηρεάστηκε αρχικά από το γυναικείο κίνημα, τα απελευθερωτικά κινήματα στον τρίτο κόσμο και τους οργανισμούς αυτοβοήθειας. Τέτοιες πρωτοβουλίες αναπτύχθηκαν όταν άτομα με αναπηρίες και άλλα προβλήματα, θεωρώντας ότι αποκλείονταν κοινωνικά ή ότι γίνονταν διακρίσεις σε βάρος τους, ανέπτυξαν στόχους και στρατηγικές για να εξαλείψουν την αδικία και να απολαύσουν ίσα δικαιώματα και δίκαιη κατανομή των πόρων.

Ο Askheim (2003), αναφέρει ότι η ενδυνάμωση περιλαμβάνει την ατομική και τη δομική παράμετρο. Η ατομική παράμετρος αναφέρεται στη δυνατότητα του ατόμου να συμμετέχει σε αποφάσεις και διαδικασίες που αποσκοπούν στη βελτίωση της ικανότητάς του για έλεγχο επίσης της προσωπικής του ζωής. Με τον τρόπο αυτό αποκτά περισσότερη αυτοπεποίθηση και βελτιωμένη αντίληψη του εαυτού, των γνώσεων και των δεξιοτήτων του. Η δομική παράμετρος αφορά τις κοινωνικές δομές, τα εμπόδια και τις σχέσεις εξουσίας που διευθετούν διαφορές και αδικίες που έχουν σαν αποτέλεσμα τη μείωση των ευκαιριών του ατόμου να ελέγχει τη ζωή του. Και οι δύο αυτές παράμετροι συγκλίνουν προς την ενδυνάμωση, στο ότι αυτή μπορεί να αποτελέσει τον κύριο σκοπό για τις αποδυναμωμένες ομάδες ώστε να βγούν από την κατάσταση που βρίσκονται και να ξαναχτίσουν τη ζωή τους ως ισότιμοι πολίτες στην κοινωνία. Ο Breton (1994:33) επίσης συνδέει τις παραμέτρους αυτές με την ατομική εγρήγορση και την κριτική συνειδητοποίηση.

Θεωρητικοί που έχουν κοινωνικό προσανατολισμό υποστηρίζουν ότι η διαδικασία της «ενδυνάμωσης» είναι μία δυναμική διαδικασία που απαιτεί αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ατόμων - των συμπεριφορών τους, των αντιλήψεών τους, των προσβάσεων στις πηγές βοήθειας – και των κοινωνικών δομών και δραστηριοτήτων τους (Beresford and Croft 1993, Cowger 1994, McCubbin and Dalgard 2002a). Η διαδικασία αυτή μας παραπέμπει επίσης στις θεωρίες για δύναμη ή για έλλειψη εξουσίας. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρχει ενδυνάμωση αν το άτομο δεν έχει την ικανότητα να ελέγχει τον εαυτό του ή τους άλλους. Η θετική πλευρά αυτής της διαδικασίας αφορά τη σταδιακή απόκτηση της ικανότητας να αλλάξει κάποιος τη ζωή του, να εκφράσει τη θεωρεί σωστό, την ικανότητα του να εργαστεί με τους άλλους για να ελέγξει πλευρές της κοινωνικής ζωής που τον αποκλείουν από τη συμμετοχή και την πρόσβαση στους μηχανισμούς των κοινωνικών δημόσιων αποφάσεων κλπ. Η αρνητική πλευρά έχει τη ρίζα της στην παρεμπόδιση ευκαιριών για το άτομο που ανήκει σε ομάδα που είναι στιγματισμένη κοινωνικά, στην έλλειψη μέσων για να ελέγχει τον προγραμματισμό της πολιτείας, στην ικανότητα του να αποκλείει τους άλλους από τη συμμετοχή στις αποφάσεις και στον τρόπο που ελέγχει τους άλλους. Και οι δύο πλευρές πηγάζουν από τη θεωρία της δύναμης που συνίσταται στην ικανότητα να ελέγχει κάποιος τις πράξεις του και τις πράξεις των άλλων για την απόδοση των κοινωνικών αγαθών (Gutierrez, 1992:2).

Η ανάπτυξη της ιδέας της ενδυνάμωσης

Η ιδέα της ενδυνάμωσης εμφανίζεται αδρά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 από τους ακτιβιστές και ιδιαίτερα από αυτούς που ήταν υπέρ των ριζοσπαστικών κοινωνικών αλλαγών. Τα γραπτά των Alinsky (1969), Freire (1973) και Lukes (1974) αναφέρουν τις προσπάθειες των ακτιβιστών να καταπολεμήσουν ό,τι θεωρείται καταπιεστική κοινωνική δομή και να μειώσουν την απομόνωση των διαφόρων ομάδων, όπως π.χ. οι έγχρωμοι, οι γυναίκες, οι φτωχοί και τα άτομα με

ειδικές ανάγκες (Starkey, 2003). Πολλές από αυτές τις προσπάθειες δεν εμφανίζονται στα πολιτικά προγράμματα, γιατί η διαδικασία αυτή δεν είναι συνειδητή και περνάει από μία σειρά από αντιστάσεις στην αλλαγή. Πιο συγκεκριμένα, ο Freire (1987) εννοούσε ότι πρέπει «να μάθουμε να αντιλαμβανόμαστε τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αντιθέσεις και να λειτουργούμε με βάση την ανατροπή της πραγματικότητας που περιθωριοποιεί τα άτομα». Η αμοιβαία υποστήριξη και συμμετοχή στη μάθηση συμβάλλει στο να νοιώθουν τα άτομα μεγαλύτερη ασφάλεια, πολιτική και κοινωνική ισότητα που σκοπό έχει την απόδοση κοινωνικής δικαιοσύνης (Rees 1991, όπως αναφέρεται στο Paynes 1997).

Η προσέγγιση της ενδυνάμωσης που αναφέρεται στη θεωρία του καταναλωτισμού, χαρακτηρίζεται από την ικανότητα του ατόμου να αντιλαμβάνεται τις επιπτώσεις, να θέτει προτεραιότητες, να συμμετέχει ενεργά και να πλησιάζει την πραγματική διευθέτηση του προβλήματός του παρά να επιλέγει λύσεις που δεν τον ικανοποιούν (Donlan 1993:31-32, βλ. Starkey 2003). Η προσέγγιση αυτή περιλαμβάνει πρώτον, την «αγοραστική» δυνατότητα υπηρεσιών με την έννοια ότι το άτομο θα μπορεί να διαλέγει μεταξύ διαφορετικών υπηρεσιών αυτή που του ταιριάζει, και δεύτερον τη δημοκρατική δυνατότητα που δίνεται σε άτομα με προβλήματα να μιλήσουν για τις απόψεις τους και να έχουν λόγο για το είδος και την ποιότητα της υπηρεσίας που θα τους προσφερθεί (Starkey, 2003).

Το φιλελεύθερο μοντέλο ενδυνάμωσης αναφέρεται περισσότερο στο πολιτικό πλαίσιο το οποίο ορίζει την παροχή υπηρεσιών με το να εντάσσει οικονομικά τα άτομα και να δημιουργεί προϋποθέσεις για την αποφυγή του κοινωνικού αποκλεισμού. Η κεντρική ιδέα αυτής της προσέγγισης αφορά μία βάση αξιών που θα έχουν σκοπό την προαγωγή της δικαιοσύνης, της αυτοδιάθεσης και της αυτενέργειας μέσα από τη δημιουργία νομοθετικού πλαισίου και υπηρεσιών κατάλληλων για να προσφέρουν στα περιθωριοποιημένα άτομα ευκαιρίες να ενταχθούν κοινωνικά σαν ισότιμοι πολίτες (Starkey, 2003).

Η πρακτική της ενδυνάμωσης αναπτύσσει στα άτομα, οικογένειες, ομάδες και κοινότητες την ικανότητα να αποκτούν δύναμη. Για την επίτευξή της απαιτούνται οι ακόλουθες δεξιότητες:

1. *Στάσεις, Αξίες και Πεποιθήσεις.* Αφορά τις πεποιθήσεις για τις ικανότητες του ατόμου, την αξία του και την αίσθηση του ελέγχου στις πράξεις που το αφορούν.
2. *Επικύρωση της προσπάθειας μέσα από τη συλλογική εμπειρία.* Αφορά την αναγνώριση ότι όλοι μοιράζονται την ίδια εμπειρία και ότι η φωνή τους θα εξυπηρετήσει κάτι κοινό. Η συλλογική εμπειρία μειώνει την αυτοκατηγορία, αναπτύσσει την τάση να δει το άτομο πίσω από την αποτυχία του σαν απία του προβλήματος, μοιράζεται η δυσκολία και αυξάνεται η συνειδητοποίηση του προβλήματος
3. *Γνώση και δεξιότητες για κριτική σκέψη και πράξη.* Μέσα από το μίγρσμα της κοινής εμπειρίας για τη διαχείριση του προβλήματος, τα άτομα θα λάβουν την καλύτερη δυνατή υποστήριξη όταν μπορέσουν να κατανοήσουν και να σκεφτούν σε ποιο βαθμό οι πεποιθήσεις και οι αξίες τους επηρεάζουν το πρόβλημά τους. Μαθαίνουν πώς να έχουν πρόσβαση στις πληροφορίες, να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και να αξιολογούν τα αποτελέσματα
4. *Πράξη.* Μέσα από την πράξη τα άτομα μπορούν να αναπτύξουν στρατηγικές και να καλλιεργήσουν τις πηγές, τη γνώση και τις δεξιότητες που απαιτούνται για να επηρεάσουν τις εσωτερικές και εξωτερικές παραμέτρους του προβλήματος (Gutierrez et al, 1998).

Η ενδυνάμωση και Κοινωνική Εργασία

Η Β. Solomon (1976) εισήγαγε τον όρο «ενδυνάμωση» στα θεωρητικά κείμενά της που διδάσκονται στην Κοινωνική Εργασία (Adams 2003). Τη δεκαετία του 1990 η θεωρία της ενδυνάμωσης αρχίζει να επανέρχεται στο προσκήνιο καθώς εμπλουτίζεται με πρακτικές και στόχους όπως αυτούς του σεβασμού της αυτοδιάθεσης του ατόμου (Rothman 1989). Οι δράσεις με βάση τις οποίες οι κοινωνικοί λειτουργοί μπορούν να εργαστούν έχουν τις εξής παραμέτρους: την ανάληψη δέσμευσης, την εκπαίδευση, την περιβαλλοντολογική μεταβολή και την πολιτική πράξη (Gutierrez και άλλοι 1998).

Οι ακόλουθες αναφορές σχετίζονται με την προσέγγιση της έννοιας της ενδυνάμωσης μέσα από την πρακτική της Κοινωνικής Εργασίας. Όπως έχουμε αναφέρει, η ενδυνάμωση ως κεντρική έννοια παρουσιάζεται στη βιβλιογραφία είτε ως μία διαδικασία είτε ως ένας στόχος. Κατ' αρχάς ως μία διαδικασία, μία παρέμβαση και επαγγελματική προσέγγιση (Lee, 1994) αυτού που βοηθά (του κοινωνικού λειτουργού ως οργανωτή, διευκολυντή, συμβούλου, υπευθύνου ομάδας) και του εξυπηρετούμενου (ανεξάρτητα αν ο εξυπηρετούμενος είναι ένα άτομο, μία μικρή ομάδα ή μία κοινότητα) (Gutierrez 1990). Η συνεργασία μεταξύ του επαγγελματία και του εξυπηρετούμενου βασίζεται στη θεμελιώδη υπόθεση ότι ο εξυπηρετούμενος αντιλαμβάνεται και μπορεί να εκφράσει τις ανάγκες του καλύτερα από κάθε άλλον. Αυτή η άποψη συνεπάγεται ότι «ο επαγγελματίας δεν έχει έτοιμες τις απαντήσεις στα προβλήματα του εξυπηρετούμενου, αλλά, στα πλαίσια της συνεργασίας, ο εξυπηρετούμενος θα αναπτύξει την εσωτερική δύναμη, τις δεξιότητες και τις ικανότητες να επιλύσει την κατάσταση» (Gutierrez, 1990:151). Και οι δύο πρέπει να αντιληφθούν και να ενεργήσουν σαν συνεργάτες, αλλά πάντα στην κατεύθυνση να επιφέρουν αλλαγές (Lee 1994). Η ενδυνάμωση ως στόχος μπορεί να συμπεριλάβει τη σταδιακά αυξανόμενη ικανότητα του ατόμου για αντιμετώπιση, προσαρμογή και σύνδεση με τα κοινωνικά συστήματα και τις κοινωνικές σχέσεις.

Επιπλέον υπάρχει η άποψη ότι τα άτομα δεν μπορούν να δραστηριοποιούνται ενεργά από άλλους, αλλά μπορεί να βοηθηθούν ώστε να συμμετέχουν ενεργά (Bounds and Hepburn, 1996:15). Αυτό σημαίνει ότι η παρέμβαση του κοινωνικού λειτουργού δεν στοχεύει απλά να ενδυναμώσει τον εξυπηρετούμενο να συμμετέχει, καθώς η συμμετοχή δεν είναι μία λειτουργία που αποκτάται μέσα από την κινητοποίηση του ατόμου αν αυτό δεν συνεργάζεται, ούτε μπορεί να μεταδοθεί από το ένα άτομο στο άλλο. Η συμμετοχή είναι πολύ πιο πολύπλοκο φαινόμενο από αυτό, ακόμα κι αν ο κοινωνικός λειτουργός χρησιμοποιήσει όλες τις δεξιότητές του για να βοηθήσει τα άτομα να συμμετέχουν ενεργά είτε ατομικά ή ομαδικά (Thompson, 1998).

Η εφαρμογή της Κοινωνικής Εργασίας ήταν αρχικά επηρεασμένη από το ιατρικό μοντέλο. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό ο κοινωνικός λειτουργός θεωρείται ότι έχει ένα ρόλο με τα χαρακτηριστικά της φροντίδας και ανακούφισης των αναγκών του ατόμου. Το ιατρικό μοντέλο θεωρεί δεδομένο ότι τα άτομα έχουν προβλήματα, ότι βαίνουν προς εξάρτηση από άλλους, ότι υπάρχει έκπωση στις λειτουργίες τους και ότι αδυνατούν να πάρουν αποφάσεις που τους αφορούν. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο οι υπηρεσίες και οι επαγγελματίες φαίνονται να κατέχουν τη δύναμη των παροχών και οι εξυπηρετούμενοι να βρίσκονται σε μη προνομιούχο θέση.

Ο ρόλος επίσης του κοινωνικού λειτουργού ορίζεται από το γεγονός ότι αξιολογεί τις ανάγκες του ατόμου και αποφασίζει για τις ενέργειες που μπορούν να γίνουν για την ανακούφισή του, μέσα από τις υπάρχουσες δομές. Με αυτόν τον τρόπο αναπαράγεται η σχέση γιατρού-ασθενή, δηλαδή η σχέση δύναμης και γνώσης έναντι του παθητικού και αδύναμου εξυπηρετούμενου. Αυτό

το μοντέλο θεωρείται ότι διαμορφώνει τελικά άτομα με ανικανότητες παρά με ικανότητες (Morris 1993).

Η ιατροκεντρική προσέγγιση της Κοινωνικής Εργασίας έχει από καιρό αλλάξει μέσα από προσπάθειες που έχουν γίνει ώστε οι εξυπηρετούμενοι και οι επαγγελματίες να συμμετέχουν ισότιμα στη λήψη αποφάσεων (Beresford and Harding 1993). Η πρόοδος σε αυτόν τον τομέα εξακολουθεί να είναι αμφίβολη όσον αφορά σε άτομα που δεν έχουν εύκολη πρόσβαση στις υπηρεσίες, που έχουν προβλήματα ψυχικής υγείας, σωματικές αναπηρίες και νοητικές υστερήσεις (Rogers et al., 1993, Campbell and Oliver 1996, Whittaker 1993).

Πρέπει επίσης να αναγνωριστεί ότι οι κοινωνικοί λειτουργοί εργαζόμενοι για την επίτευξη της ενδυνάμωσης, δεν πρέπει να απαρνηθούν τα παραδοσιακά τους καθήκοντα επιτρέποντάς στους εξυπηρετούμενους να επιλύουν τα προβλήματά τους μόνοι, κάτω από την ταμπέλα της αυτοβοήθειας. Γιατί αυτό θα κατέστρεφε την έννοια της ενδυνάμωσης. Η εφαρμογή της ενδυνάμωσης βρίσκει έδαφος για πραγματοποίηση όταν το άτομο μπορεί να εκφράσει τις ανάγκες του.

Οι αρχές της ενδυνάμωσης στην πράξη συνοψίζονται ως εξής:

1. Οι επαγγελματίες πρέπει να δεσμευτούν να αναπτύξουν την ενδυνάμωση στην πράξη, συνεργαζόμενοι με τα άτομα που αμφισβητούν την καταπίεση σε όλες τις μορφές.
2. Οι επαγγελματίες και οι χρήστες των υπηρεσιών χρειάζεται να εργαστούν από κοινού στα πλαίσια διαδικασιών ενδυνάμωσης που περιλαμβάνουν το σχεδιασμό, την άμεση συνεργασία, την αυτονομία και την αξιολόγηση της προόδου που έχει επιτευχθεί.
3. Οι χρήστες των υπηρεσιών πρέπει να υπερασπίζονται και να ενδυναμώνουν τους εαυτούς τους όποτε αυτό είναι απαραίτητο.
4. Οι επαγγελματίες πρέπει να ενθαρρύνουν τα άτομα που χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες τους να εκφράζουν τις εμπειρίες τους, τις απόψεις τους και τις επιθυμίες τους και να πράττουν σύμφωνα με τις δικές τους επιλογές όπου αυτό είναι δυνατόν.
5. Οι επαγγελματίες και οι χρήστες των υπηρεσιών πρέπει να εργαστούν μαζί για να επιτύχουν την ενδυνάμωση.
6. Οι επαγγελματίες και οι χρήστες των υπηρεσιών πρέπει να έχουν την πρόσβαση σε αυτούς που θα βοηθήσουν στην ανάπτυξη της ενδυνάμωσης και να κάνουν την καλύτερη δυνατή χρήση των συνδέσμων που θα τους βοηθήσουν να υλοποιήσουν τις προτάσεις τους.
7. Οι επαγγελματίες πρέπει να παραμείνουν δεσμευμένοι να ενδυναμώσουν τους χρήστες των υπηρεσιών με σκοπό να αλλάξουν τις συνθήκες που ζουν, παρά να προσαρμοστούν καλύτερα σε αυτές (Adams, 2003).

Παράγοντες που δυσκολεύουν την εφαρμογή της ενδυνάμωσης

Η πιο σημαντική διαφορά που εισάγει η θεωρία της ενδυνάμωσης για τα επαγγέλματα που έχουν στόχο τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των ατόμων είναι «η αλλαγή» της εξουσιαστικής θέσης του επαγγελματία σε μία θέση ισότιμης συνεργασίας με τον χρήστη των υπηρεσιών. Η αλλαγή αυτή μπορεί να σημαίνει διλήμματα για τους επαγγελματίες επειδή μπορεί να θεωρήσουν ότι ο ρόλος τους γίνεται υποδεέστερος και επειδή μπορεί να ανησυχήσουν ότι θα χάσουν την εξουσία τους. Γιαυτό οι επαγγελματίες μπορεί να εμφανίσουν αντιστάσεις να αποδεχτούν αυτήν την ιδεολογία ή μπορεί να επιχειρήσουν να χειριστούν τα αποτελέσματα της προσπάθειας έτσι ώστε να έχουν και πάλι τον έλεγχο (Askheim, 2003). Επίσης μπορεί να θεωρούν ότι οι υπηρεσίες θα είναι φτωχές σε ποιότητα αν οι εξυπηρετούμενοι έχουν τον έλεγχο των παροχών. Αυτό μπορεί να

συμβεί εφόσον θεωρούν ότι οι εξυπηρετούμενοι έχουν περιορισμένες ικανότητες να ακουστούν οι απόψεις τους.

Η πρόοδος στην προσπάθεια για την ενδυνάμωση επηρεάζεται από τη στάση του επαγγελματία κοινωνικού λειτουργού αφού η δική του κριτική αντιμετώπιση παίζει πολύ σημαντικό ρόλο. Η συνειδητοποίηση από τον κοινωνικό λειτουργό θεμάτων όπως η εξουσία και η σχέση του με την υπάρχουσα κατάσταση πρέπει να έχουν ολοκληρωθεί πριν παρέμβει στους εξυπηρετούμενους ώστε να είναι σωστά προσανατολισμένοι και σαφείς (Lee, 1994). Έτσι θα αποφύγει να προσθέσει στους εξυπηρετούμενους τις δικές του αδυναμίες.

Οι δυσκολίες στην ανάπτυξη συνεργασίας με τους εξυπηρετούμενους μπορεί να γίνουν πιο περίπλοκες λόγω των περιορισμών που αντιμετωπίζει ο κοινωνικός λειτουργός αν εργάζεται σε κοινωνικές οργανώσεις που το νομοθετημένο πλαίσιο λειτουργίας τους περιορίζει παρά ενθαρρύνει την πρωτοβουλία του εξυπηρετούμενου. Γι' αυτό αναγκάζεται να παραβεί ή να παρακάμψει τους κανόνες (Preston-Shoot, 1992). Αυτό θα μπορούσε να αναφερθεί σαν το «παράδοξο της ενδυνάμωσης» αφού το ερώτημα που τίθεται είναι πώς οι επαγγελματίες θα ενδυναμώσουν τους εξυπηρετούμενους όταν οι οργανώσεις όπου υπηρετούν τους βάζουν σε μία θέση που ταυτόχρονα πρέπει να περιορίσουν την προσφορά υπηρεσιών λόγω έλλειψης πόρων, γιατί, διαφορετικά, αυτό μπορεί να σημαίνει διεκδικήσεις στις οποίες δεν μπορούν να ανταποκριθούν ως φορείς παροχών προς τους εξυπηρετούμενους (Jack 1995b βλ. Paynes 1997). Επίσης, σύμφωνα με την παραδοσιακή κουλτούρα στους χώρους της εργασίας, τα αιτήματα των εξυπηρετούμενων πρέπει να διεκπεραιώνονται σε μικρό χρονικό διάστημα για να μην δημιουργούνται εκκρεμότητες στις υπηρεσίες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να παραβλέπονται προσπάθειες ή να λαμβάνονται αποφάσεις σε χρονικό διάστημα που δεν επιτρέπει την προαγωγή της ενδυνάμωσης (Prichard, 1999 στο McCubbin & Cohen 2002).

Ένας σημαντικός παράγοντας είναι το ίδιο το άτομο το οποίο μπορεί να διστάζει να εκφράσει τις ανάγκες του στις Υπηρεσίες θεωρώντας ότι οι άλλοι έχουν αρνητική εικόνα γι' αυτό. Έτσι εμποδίζει τον εαυτό του από το να εκφράσει τις επιθυμίες του σαν απόρροια των πεποιθήσεων και των στερεοτύπων που είχε ο ίδιος για τα άτομα που βρίσκονται σε αδυναμία πριν ο ίδιος περιέλθει στην ίδια κατάσταση (Thompson, 1995). Ένας άλλος παράγοντας έχει σχέση με την επαρκή ενημέρωση, καθώς πολλοί χρήστες υπηρεσιών δεν είναι ενημερωμένοι για το τι δικαιούνται και πώς μπορεί να επιλυθεί το πρόβλημά τους, αλλά λόγω ατομικής αδυναμίας καταλήγουν να μην είναι σε θέση να εξηγήσουν το πρόβλημα που αντιμετωπίζουν (Schulte, 1999). Επίσης το μορφωτικό επίπεδο αυτών που ανήκουν σε ομάδες που έχουν υποστεί στιγματισμό και η εξάρτησή τους από τη βοήθεια του κράτους και ειδικότερα από τον κοινωνικό λειτουργό μπορεί να σημαίνει για τους ότι οποιαδήποτε διεκδίκηση θα αποβεί σε βάρος τους, αφού τον έλεγχο των παροχών δεν τον έχουν οι ίδιοι. Γι' αυτό, ο κοινωνικός λειτουργός θα πρέπει να ξεκινά την προσέγγιση του προς τον εξυπηρετούμενο διερευνώντας τις δυνατότητες και τις γνώσεις που έχει για τα δικαιώματά του καθώς και τον τρόπο να διεκδικήσει τις παροχές που του αναλογούν.

Σημαντικό ρόλο παίζουν και οι συναισθηματικοί παράγοντες που μπορεί να είναι ένας ή περισσότεροι και να ευθύνονται για το πώς μία κατάσταση γίνεται αντιληπτή. Για παράδειγμα, μία αντίδραση στο πένθος, μία κατάθλιψη ή σοβαρότερα ψυχολογικά προβλήματα μπορεί να οδηγήσουν σε ένα αίσθημα απογοήτευσης ή παραίτησης (Scrutton 1989, Corr et al., 1997, Thompson and Thompson 1999). Μαζί με την πολυπλοκότητα των προβλημάτων που αντιμετωπίζει κάποιο

άτομο που μπορεί να απαιτούν την εμπλοκή διαφόρων υπηρεσιών ή ειδικών μπορεί να γίνει δύσκολη η πρακτική επίλυση των θεμάτων του.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω, ο κοινωνικός λειτουργός απαιτείται να αναπτύξει ένα πνεύμα συνεργασίας χρησιμοποιώντας τις δεξιότητές του για να ενδυναμώσει και να ενισχύσει την αυτοπεποίθηση του ατόμου ώστε αυτό να μάθει να διεκδικεί, να έχει σαφή και πλήρη γνώση των υπηρεσιών, των πηγών και των διαθέσιμων τρόπων για επίλυση προβλημάτων, που φαίνεται να είναι μεν διαθέσιμοι, αλλά στην πραγματικότητα δεν είναι πάντα εύκολοι στην πρόσβαση, καθώς δεν έχει την ικανότητα να αναλύει πολύπλοκες κοινωνικές και ατομικές καταστάσεις και να ορίζει πιθανούς τρόπους επίλυσης (Thompson and Thompson, 2001).

Προτάσεις προαγωγής της ενδυνάμωσης

Ο ρόλος του κοινωνικού λειτουργού στην προσπάθεια του να προάγει την ενδυνάμωση είναι να υποστηρίξει τα άτομα να αναπτύξουν ικανότητες επίλυσης καθώς και εμπιστοσύνη στις ικανότητές τους (Thompson, 1992). Για να προαχθεί η ενδυνάμωση σε επίπεδο πολιτισμικό, είναι απαραίτητο πρώτον, να εξασφαλιστεί ότι η πρακτική του κοινωνικού λειτουργού δεν ενισχύει στερεότυπα ή μορφές διάκρισης και δεύτερον, με εποικοδομητικό τρόπο να θέτει υπό αμφισβήτηση πολιτισμικές θέσεις που περιλαμβάνουν πράξεις, στάσεις, γλωσσικές εκφράσεις και αρνητικές αντιλήψεις. Η ενδυνάμωση σε ένα δομικό επίπεδο, αν και δημιουργεί μηχανισμούς αντίστασης (Herrick, 1995), επιτρέπει στον κοινωνικό λειτουργό να συμβάλλει στην ανάπτυξη της κοινωνίας στην οποία το άτομο συμμετέχει ενεργά και άρα θα έχει τις ανάλογες εμπειρίες ζωής που του αξίζουν.

Οι προτάσεις που ακολουθούν αφορούν κατευθύνσεις προς την Κοινωνική Εργασία για την προαγωγή της ενδυνάμωσης:

Πρώτον, η αναγνώριση ότι οι εξυπηρετούμενοι δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως παθητικοί δέκτες των επαγγελματικών παρεμβάσεων, αλλά ως ενεργοί συμμετέχοντες στην αναγνώριση, αξιολόγηση και διαπραγμάτευση των προβλημάτων που οι ίδιοι θεωρούν σημαντικά (Walker 1999:15). Αυτό συνεπάγεται τη συμμετοχή τους σε όλα τα επίπεδα σχεδιασμού, στην προσφορά υπηρεσιών αλλά και την αξιολόγηση των υπηρεσιών.

Δεύτερον, η Κοινωνική Εργασία που έχει ως στόχο την ενδυνάμωση των πολιτών είναι μία πρακτική που απαιτεί υψηλές δεξιότητες. Η εκπαίδευση και η πρακτική προς την κατεύθυνση αυτή μπορεί να παίξουν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία και υποστήριξη ενός νέου επαγγελματικού ήθους. Η εκπαίδευση των κοινωνικών λειτουργών μπορεί να συμβάλλει στους εξής τομείς:

1. Τη δημιουργία εξειδικευμένων εκπαιδευτικών προγραμμάτων στον τομέα αυτό με σκοπό οι επαγγελματίες που προσλαμβάνονται να είναι έμπειροι στην πρακτική της ενδυνάμωσης.
2. Την ενδο-υπηρεσιακή εκπαίδευση για το έμπειρο προσωπικό ή το υπάρχον προσωπικό.
3. Την πρακτική εμπειρία δεξιοτήτων για όλο το προσωπικό μιας Υπηρεσίας
4. Την ανάπτυξη δικλιδων ασφαλείας έτσι ώστε να μην υποβαθμιστούν και ατονήσουν οι προσπάθειες για ενδυνάμωση.

Τρίτον, η ενίσχυση του επαγγελματισμού είναι ένα σημαντικό προαπαιτούμενο για την προαγωγή της ενδυνάμωσης, αφού η γνώση και οι δεξιότητες του κοινωνικού λειτουργού συμβάλλουν σημαντικά στην πρόοδο της συνεργασίας των ατόμων. Ο επαγγελματισμός θα θέσει νέες αξίες που θα προστατεύσουν τους εξυπηρετούμενους από την κατάχρηση ή τη δημιουργία προνομίων.

Τέταρτον, η ανάπτυξη της «κουλτούρας» στους οργανισμούς όπου η παραδοσιακή έμφαση στη φροντίδα του εξυπηρετούμενου θα αντικατασταθεί από το ενδιαφέρον για την υποστήριξη του να συμμετέχει ενεργά στην εύρεση λύσεων στις δυσκολίες που έχει. Η ενδυνάμωση εξαρτάται από την επιθυμία της Υπηρεσίας να υποστηρίξει και να αξιοποιήσει το προσωπικό της που θέλει να εργαστεί προς αυτή την κατεύθυνση (Eastman, 1995).

Τέλος, η βασισμένη στην ενδυνάμωση Κοινωνική Εργασία δίνει έμφαση στην κοινωνική δικαιοσύνη και στα δικαιώματα του πολίτη (Lister, 1997), ειδικότερα στο δικαίωμα να έχει κάποιος εξασφαλίσει τις βασικές του ανάγκες έτσι ώστε να είναι ικανός να συμμετέχει στην κοινωνική ζωή (Dunning, 1998). Η Κοινωνική Εργασία είναι παρούσα στα προβλήματα και πρέπει να έχει ως σκοπό να μην μείνει κανείς έξω από το σύστημα φροντίδας, ακόμα και αν η κατάστασή του δεν του επιτρέπει να αντλήσει τις καλύτερες δυνατόν παροχές. Παρόλα αυτά παρατηρείται μεγάλη έλλειψη ενημέρωσης και δυσκολίες στην πρόσβαση στις παροχές λόγω της έλλειψης δικτύων πληροφορόφορης των εξυπηρετούμενων αλλά και των επαγγελματιών.

Επίλογος

Η αυξανόμενη κριτική για το ιατρικό μοντέλο συνέβαλε σταδιακά στην ανάπτυξη της προσπάθειας συμμετοχής του εξυπηρετούμενου σε όλα τα επίπεδα σχεδιασμού, προσφοράς υπηρεσιών και αξιολόγησής τους. Η αναγνώριση ότι οι εξυπηρετούμενοι δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως παθητικοί δέκτες των επαγγελματικών θεραπειών, αλλά μάλλον ως ενεργοί συμμετέχοντες στην αναγνώριση, αξιολόγηση και διαπραγμάτευση των προβλημάτων που οι ίδιοι θεωρούν ως σημαντικά, έχει αποτελέσει τον προάγγελο για την αλλαγή θέσης της Κοινωνικής Εργασίας - μία κίνηση προς την ενδυνάμωση.

Η θεωρία της ενδυνάμωσης σημαίνει τη συγκέντρωση ομάδων πολιτών με σκοπό να συζητήσουν θέματα που τους απασχολούν και αφού συμφωνήσουν μεταξύ τους να προτείνουν λύσεις. Σημαίνει να κάνουν πράξη τις λύσεις αυτές και να συμμετέχουν ενεργά στην επίτευξη των στόχων που έχουν θέσει. Ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει τρόπους ενίσχυσης της κοινωνικής συμμετοχής ώστε να δοθεί στις ασθενείς ομάδες του πληθυσμού η δύναμη να συμμετάσχουν και να πάρουν αποφάσεις με επιτυχία ή να διαπραγματευτούν θέματα που τους αφορούν. Μέσω της ενδυνάμωσης χτίζεται η ικανότητα χρήσης των δεξιοτήτων τους, η αίσθηση ελέγχου των αποφάσεων, αλλά και η ενίσχυση των συναισθημάτων ικανοποίησής τους επειδή μπορούν να παίρνουν αποφάσεις. Ο όρος ενδυνάμωση μπορεί να ερμηνευθεί ως *μία σκόπιμη μορφή μεταβίβασης δικαιωμάτων από τους επαγγελματίες στους εξυπηρετούμενους*.

Είναι σαφές ότι το παραδοσιακό μοντέλο της Κοινωνικής Εργασίας περικλείει μία ποικιλία προβλημάτων. Η σχετικά πρόσφατη και μη αναπτυγμένη επαρκώς προσέγγιση της ενδυνάμωσης έχει αρχίσει κατά κάποιο τρόπο να απασχολεί τους επαγγελματίες αλλά φαίνεται ότι είναι μακρύς ο δρόμος για τη δικαιοτέρα κατανομή εξουσίας μεταξύ εξυπηρετούμενων και επαγγελματιών. Η κίνηση από το παραδοσιακό μοντέλο σε ένα πιο σύγχρονο μοντέλο, αυτό της ενδυνάμωσης, θα βοηθήσει να εκφράσουν οι εξυπηρετούμενοι το είδος των υπηρεσιών που θέλουν, θα οδηγήσει στο να αναθεωρηθούν απόψεις και να διερευνηθούν νέες στρατηγικές καθημερινής πρακτικής στη συνεργασία εξυπηρετούμενου και επαγγελματία. Η ενδυνάμωση δεν είναι απλά μία θεωρία, είναι η κεντρική ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Αν και είναι φανερό ότι υποστηρίζουμε με σαφήνεια την προσπάθεια για ενδυνάμωση, η έλλειψη κατάλληλων πρακτικών και η άρνηση ευκαιριών καθιστούν προς το παρόν την εφαρμογή

της δύσκολη αν όχι ανέφικτη. Η Κοινωνική Εργασία θα πρέπει να ανοίξει αυτό το νέο κεφάλαιο στην εφαρμογή της, διότι έχει τη δυνατότητα μέσα από την πρακτική της να πλησιάσει τα άτομα και να τα βοηθήσει να απολαύσουν την κοινωνική δικαιοσύνη μέσα από την προσφορά των υπηρεσιών που δικαιούνται.

Βιβλιογραφία

- Adams R., (2003). *Social Work and Empowerment, Practical Social Work*, Hampshire, BASW and Palgrave Macmillan.
- Alinsky, S., (1969). *Reveille for Radicals*, New York, Vintage (στο McCubbin & Cohen, 2002).
- Askheim O. P. (2003). Empowerment as guidance for professional social work: an act of balancing on a slack rope, *European Journal of Social Work*, Vol. 6, No 3, p.p. 227-240.
- Baistow K. (1994). Liberation and regulation. Some paradoxes of empowerment, *Critical Social Policy*, 14, 3, pp. 34-46.
- Barnes M. and Bowl R., (2001). *Taking Over the Asylum: Empowerment and Mental Health*, Basingstoke: Palgrave.
- Beresford P., & Croft, S., (1993). *Citizen Involvement: A Practical Guide for Change*, London, MacMillan.
- Beresford P., and Harding T., (eds), (1993). *A Challenge to Change: Practical Experiences of Building User-led Services*, London, National Institute for Social Work.
- Bounds J. and Hepburn H., (1996). *Empowerment and Older People: A Practical Approach*, Birmingham, Pepar.
- Breton M., (1984) ή 1994. Relating Competence: Promotion and Empowerment, *Journal of Progressive Human Services*, 5 (1): 27-45.
- Campbell J. and Oliver M., (1996). *Disability Politics: Understanding Our Past, Changing Our Future*, London, Routledge.
- Corr C.A., McNabe C.M., Corr D.M., (1997). *Death and Dying, Life and Living*, 2nd edn. Pacific Grove, CA, Brooks/Cole.
- Cowger, C.D., (1994). Assessing client strengths: Clinical assessment for client empowerment. *Social Work*, 39, 262-268.
- Cox E.O. (1991). The critical role of social action in empowerment oriented groups, *Social Work with Groups*, 14(3/4), pp. 77-90.
- Donlan, P., (1993). "Empowerment and quality in community care", in Williamson V., (ed), *Users First: The Real Challenge for Community Care*, Brighton: University of Brighton, pp. 29-36, στο Starkey F. (2003).
- Dunning A., (1998). Advocacy, empowerment and older people, in Bernard M., and Phillips J., *The Social Policy of Old Age: Moving into the 21st Century*, CPA Pubs, London.
- Eastman M., (1995). User First – Implications for Management, in R. Jack (ed.), *Empowerment in Community Care*, London, Chapman and Hall.
- Freire P. (1993). *Pedagogy of the Oppressed*, New York: Continuum (στο McCubbin & Cohen, 2002).
- Gutierrez L.M., Parsons R., Cox E.O., (1998). *Empowerment in Social Work Practice : A Sourcebook*, CA, Brooks/Cole Pub. Co.

- Gutiérrez L.M., (1990). Working with women of color: an empowerment perspective, *Social Work*, 35, pp. 149-153.
- Gutiérrez L.M., (1992). Information and referral services: The promise of empowerment, *Information and Referral*, 13, 1-18.
- Herrick J., (1995). *Empowerment Practice and Social Change: The Place for New Social Movement Theory*, A working draft prepared for the The New Social Movement and Community Organizing Conference, University of Washington, Seattle, WA.
- Jack R., (ed.), (1995). *Empowerment in Community Care*, London, Chapman and Hall στο Payne's (1997).
- Lee J.A.B., (1994). *The Empowerment Approach to Social Work Practice*, New York: Columbia University Press.
- Lister R., (1997). *Citizenship: Feminist Perspectives*, London, Macmillan.
- Lukes, S., (1974). *Power: A Radical View*, London: Macmillan.
- Marno P., (1997). *Empowerment in the Social Work Literature: An Exploration of the Relationship between Empowerment and the Ideological Perspectives Informing Social Work Practice*, MA Thesis, York University Ontario, Canada, www.collectionscanada.ca.
- McCubbin M., Cohen, D., (2002). *Empowering practice in Mental Health Social Work*, www.w3.fiu.edu/sw/facultybios/cohen.htm.
- McCubbin, M., & Dalgard, O.S. (2002). *Power and Population Health: A Research Program*. SPHERU Reports (Saskatchewan Population Health and Evaluation Research Unit) www.spheru.ca.
- Morgan S., (1993). *Community Mental Health: Practical Approaches to Long-term Problems*, London: Chapman & Hall.
- Morris J., (1993). Working Together (1) the Expression of Choise, in P. Beresford and T. Harding (eds), *A Challenge to Change: Practical Experiences of Building User-led Services*, London, National Institute for Social Work.
- Payne M., (2000). *Σύγχρονη Θεωρία της Κοινωνικής Εργασίας*, Επιμ. Θ. Καλλινικάκη, Μετ. Σ. Στρατιδάκη, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα (Μετάφραση από το Αγγλικό βιβλίο Payne M. (1997), *Modern Social Work Theory*, London, McMillan.
- Pease B. (2002). Rethinking empowerment: a postmodern reappraisal for emancipatory practice, *British Journal of Social Work*, 32, pp. 135-147.
- Preston-Shoot M., (1996). W(h)ither Social Work? Social Work, Social Policy and Law at an Interface: Confronting the Challenges and Realising the Potential in Work with People Needing Care or Services, *The Liverpool Law Review*, Vol., XVIII(I).
- Prichard D.C., (1999). Breaking confidence: When silence kills. *Reflections*, 5(2), 43-51, στο McCubbin M., Cohen, D., (2002).
- Rees S. (1991). *Achieving Power*, Sydney, Allen & Unwin, στο Paynes.
- Rogers A., Pilgrim D, Lacey R., (1993). *Experiencing Psychiatry: Users' Views of Services*, London, Macmillan.
- Rothman, J., (1989). Client self-determination: Untangling the knot. *Social Service Review*, 63, 598-612.
- Schulte B., (1999). The Legal Structures of Representation, in A. Walker and G. Naegele (eds), *The Politics of Old Age in Europe*, Buckingham, Open University Press.

- Scrutton S., (1989). *Counselling Older People: A Creative Response to Ageing*, London, Edward Arnold.
- Solomon, B.B., (1976). *Black Empowerment: Social Work in Oppressive Communities*, New York, Columbia University Press.
- Starkey F., (2003). The “Empowerment Debate”: Consumerist, Professional and Liberational Perspectives in Health and Social Care, *Social Policy & Society*, 2:4:273-284.
- Taylor, G., (1999). Empowerment, identity and participatory research: using social action research to challenge isolation for deaf and hard of hearing people from minority ethnic communities, *Disability and Society*, 14, 3, 369-384.
- Thomas M. and Pierson J., (1995). *Dictionary of Social Work*, London: Collins Educational.
- Thompson N., (1992). *Existentialism and Social Work*, Aldershot, Avebury.
- Thompson N., (1993). *Anti-Discriminatory Practice*, London: MacMillan.
- Thompson N., (1995). *Age and Dignity: Working with Older People*, Aldershot, Arena.
- Thompson N., (1998). *Promoting Equality: Challenging Discrimination and Oppression in the Human Services*, London: Macmillan.
- Thompson S. and Thompson N., (1999), *Older People, Crisis and Loss, Illness*, Crisis and Loss 7(2):122-33.
- Walker A., (1999). Political Participation and Representation of Older People in Europe, in A. Walker and G. Naegele (eds), *The Politics of Old Age in Europe*, Buckingham, Open University Press.
- Whittaker A., (1993). Involving People with Learning Difficulties in Meetings, in J. Bornat, C. Pereira, D. Pilgrim, F. Williams (eds), *Community Care: A Reader*, London, Macmillan.